

לזכרו של מנחם בריןקר - איש חכם, איש ספרות נסים קלדרון

פעם, זה היה בשנות השבעים, הסתובבתי עם בריןקר בקמפוס של אוניברסיטת תל אביב. הוא איבד סוודר ולא זכר איפה השאיר אותו. זה היה אחרי שיעור שלו על הוסרל. נהגתי אז להיכנס באופן סדיר לסמינר שלו על מקורות האקזיסטנציאליזם. אני זוכר שבזמן שהסתובבנו עוד הייתי טעון בדברים שאמר בשיעור על מושג "ההתאפקות" או ה־epoche, של הוסרל, מה שנהוג לתרגם היום "שימה בסוגריים". אחד הצדדים באיש החכם מאוד הזה היה הגישה שלו לטרמינולוגיה. הוא התייחס בכבוד לצורך של פילוסופים במונחים משלהם, אבל הסביר את המונחים בלשון בני אדם פשוטה. מונחים תמיד נראו לי חשודים במדעי הרוח, ואולי לא הייתי זוכר את השיעור הזה אלמלא הדברים שאמר לי אחריו, כשחיפשנו את הסוודר: אנחנו רואים בית, הוא אמר, כדי להסביר את הוסרל. ומיד אנחנו גם רוצים להיכנס לבית, או להתרחק ממנו, או לאפיין אותו בתודעתנו כבית קטן, או חום, או ישן. התודעה שלנו נמשכת כל הזמן אל המאפיינים הקונקרטיים של הבית. אבל אם "נשים בסוגריים" את כל המאפיינים הקונקרטיים האפשריים של הבית יופיע לפנינו המושג הטהור של "בית"; בתנאי שנוכח כי טוהר כזה לא קיים – לא במציאות ולא בתודעה האנושית. הוא רק מדומיין. נהייתי להקשיב לבריןקר מדבר על הוסרל כמו איכר ששמע דיאגנוזה של רופא, עמוסה במונחים בלטינית, הבין אותה היטב, והוא מסביר אותה בפונדק הכפר בשפת איכרים (בריןקר גם נראה כבד ורחב, ומשופם, כמו איכר).

כשהגענו בחיפושי הסוודר אל הדשא הגדול שלפני בניין גילמן הוא נעצר רגע ואמר לי: "אתה כותב על ספרות, אבל בסוף תעזוב את זה ותכתוב על פילוסופיה. כי בספרות הקרקע אף פעם לא יציבה מתחת לרגליים". לא נבהלתי. כל כך הייתי בטוח באהבת הספרות שלי, שגם ההערכה העצומה לבריןקר לא יכולה הייתה לגרום לי לפקפק בבחירה שבחרתי. שם – אני זוכר את הנקודה בדשא – חשבתי לא על עצמי, אלא על בריןקר. ידעתי שהוא אוהב את הספרות אהבת נפש. הכרתי את שירי הנעורים שפרסם בכתבי העת של התנועה הקיבוצית, הכרתי גם את תרגומי הנעורים שלו לשירי ייטס. הוא פרסם אותם באותו גיליון של "עכשיו" שבו פורסמה המסה הידועה ביותר בספרות הישראלית, המסה שבה תקף זך את אלטרמן. אבל לא בשירי הבוסר האלה באה לידי ביטוי חזק אהבת הספרות שלו. היא באה לידי ביטוי במאמרים שכתב, בעמדות שנקט ובלהט שבו המשיך, עד יומו האחרון, לצטט בעל פה הרבה מאוד שירים.

בביקורת הספרות בארץ היו אלה ימי מלכותה של "תורת הספרות" מבית המדרש של הרושובסקי, ורבותיו הפורמליסטים הרוסים, וה"ניו קריטיקס" האמריקאים. בריןקר נמשך אל המדעיות שהם האמינו בה, וכתב ב"הספרות", בית המקדש שלהם. אבל תמיד הייתה בכתיבה שלו איזו כפירה של אוהב ספרות בפורמליזם המקודש. זו

הייתה כפירה בצמצום של הספרות ל"צורה" ריקה מתכניה, ל"מבנה" ריק מאי-הסדר של החיים. שכן אלה צורה ומבנה שקיימים רק במוחם של מלומדים. אני זוכר בוקר ארוך, גם הוא באוניברסיטת תל אביב, של סיעור מוחות (היו שם מוחות מושחזים כמו עדי צמח ואסא כשר ואבישי מרגלית). דנו שם ב"כשל הכוונה", זה האיסור הדתי שאסרו הפורמליסטים לעסוק בכוונות של הסופר. בריןקר חיכה שחסידי האיסור יהלכו עלינו אימים, ואז אמר: "אם אני צריך לבחור בין קריאה חמישית של 'אנה קרנינה' כדי לחשוף את המבנה הטהור שמוסתר בה, ובין קריאה שנייה של 'אנה קרנינה' עם היומנים של טולסטוי, אין לי ספק שאבחר בקריאה עם היומנים כדי לדעת את הכוונות של טולסטוי". לא "התאפקות" אם כן ולא צורה טהורה. הניחו לי, הוא אמר, ללכת – אולי כמו קונסטנטין לוין כשהוא קוצר חיטה – בשדות הכוונות הבלתי-טהורות, והבלתי-בטוחות, של טולסטוי; הניחו לי להגיע אל אנה שמתאהבת דווקא בצנון כמו ורונסקי, ואל הילד שאותו עזבה, ואל קפיצת ההתאבדות שלה בתחנת הרכבת. אי אפשר, הוא אמר, להתאפק מלחפש כוונות אצל טולסטוי, ולהסתפק ב"צורה" וב"מבנה" שבטקסט. ואף על פי כן הוא לא יכול היה להציב שתי רגליים באזור הלא-בטוח-עקרונית של הספרות. הוא רצה להאמין שהפילוסופיה מציבה את הרגליים על קרקע בטוחה יותר.

לא שזה היה חדש לי. זמן קצר לפני מרדף הסוודר הוא קיבל עליו בריןקר להיות עורך "משא", מוסף הספרות של עיתון "למרחב". הוא היה מסור כל כך לעבודה, שהביא מזרון לחדרו במערכת, ומפעם לפעם היה ישן שם בלילות. הייתי אז מבקר צעיר שכתב ב"משא". יום אחד קרא לי בריןקר ואמר שהוא מתכוון לפרסם רשימות ביקורת על ספרים חדשים בעילום שם. הוא הסביר שחשבונות אישיים, ואידאולוגיים, בעולם הספרות מטים את הביקורת. אמרתי לו שאין חיים ספרותיים בלי הקול האישי ובלי ההכרעה האידאולוגית של הכותב. אמרתי שההגינות מתחילה בשבילי אחרי הקול האישי, לא לפניו, ודווקא ההגינות מחייבת מבקר שלא להסתתר. אמרתי שגם אם אני טועה לא אכתוב מילה אחת שלא תהיה חתומה בשמי. ולא כתבתי. אבל לא כעסתי עליו. הוא היה חכם להפליא בשיחה, וענייני להפליא בהנמקות שנתן, וגם חם מאוד וחברי מאוד ביחס שהקריין. לכן רציתי, ויכולתי, לשמור על הידידות בינינו גם כשלא הסכמנו זה עם זה. וכך, אם להביט היום, אחרי הלווייתו, במבט כולל, התקבע איזה דפוס של יחסים בינינו. לרוב (לא תמיד) לא הסכמנו זה עם זה, ולרוב (לא תמיד) שמרנו על יחסים טובים של שיחה והחלפת דעות. תמיד היה איזה גורם שהפריד בינינו, בתוך איזה גורם שגרם לי, לפחות, להקשיב לו ולשמור על ידידות אתו. שוב ושוב הרגשתי שהאמון המלא שאני נותן בעולם הרגשי של הספרות מקומם אותו. שוב ושוב נפגשנו, כמעט הסכמנו, ובסופו של דבר לא הסכמנו. שוב ושוב התרשמתי כי המשיכה של בריןקר אל הפורע-סדר שבספרות התנגשה ברתיעה שהייתה לו, או באיפוק הפילוסופי שגור על עצמו, מול הסופר המוצף רגשות, ומול הגיבור הספרותי הנסער עד אובדן שיקול הדעת הרציונלי, ומול הקורא הסובייקטיבי מדי.

בסוף שנות השמונים היינו שנינו חברים בוועד של סופרים לשלום ולחופש יצירה. אמיל חביבי נתן זך היו הדמויות המובילות בוועד. תמכנו במאמצים הכושלים של גורבצ'וב לשלב קומוניזם ודמוקרטיה. זמן קצר לפני התפרקות הקומוניזם הוזמנה משלחת של הוועד לביקור במוסקבה ובטשקנט. עשרה ימים היינו יחד. תענוג היה להקשיב לברינקר כשהסביר לנו את הרקע לאנדרטאות, לאיקונות ולוויטראז'ים בכנסיות מפורסמות, לשמות רחובות ראשיים. הוא היה ידען גדול וסקרן גדול, בלי פרומיל של מנופחות, ובעל חוש הומור (שלו רוב הוביל אל צחוק שצחק על עצמו). פעם נסענו לעיר שנקראה אז זגורסק, ואחרי נפילת ברית המועצות החליפו את שמה. זאת עיר שיש בה כנסיות עתיקות רבות, ודורות רבים היא הייתה מרכז גדול לעולי רגל. כשהגענו מצאנו אלפי אנשים צועדים ברחובות בתהלוכות דתיות, שרים תפילות ונושאים דגלים פרבוסלביים. הבטנו והקשבנו בהשתאות. אחרי שעה שמנו לב שברינקר נעלם. גם אחרי שלוש שעות לא מצאנו אותו. חזרנו בלעדיו למוסקבה, קצת דואגים. בערב הוא קידם את פנינו בחיוך בלובי של המלון. הוא סיפר שאחת התהלוכות הקסימה אותו, והוא התחיל ללכת עם הצועדים ולשיר אתם, ושכח מאתנו. שאלתי את עצמי מאיפה ההתמכרות הזאת אצל הקנאי הזה לרציונליזם. במקרה, כמה ימים אחרי כן חלו ראש השנה ויום הכיפורים. היה ברור לנו שחיים באר, שהיה אתנו, ילך לבית הכנסת של מוסקבה. התפלאתי לראות כמה חשוב היה לברינקר ללכת אתו ולהתפלל אתו. ביום הכיפורים הוא גם צם, אבל לא ויתר על העישון. חיים סיפר שברינקר הלך אתו ברחובות מוסקבה ושר את "כל נדרי". כאשר דיבר על כנסיות, והסביר את הרקע לאיקונות, הוא תמיד היה רציונלי ואירוני. אבל איזה להט דתי, שהיה זר לאתאיסט גמור שכמוני, פעפע אצלו מתחת לשכל החד, הגאוני, המוחק רגשות.

קראתי את הספרים שכתב ורבים מן המאמרים שכתב. למדתי ממנו בלי סוף. הוא אף פעם לא שעם אותי. אבל חשבתי שפסגת הכתיבה שלו היא הספר שפרסם על ברנר, "עד הסימטה הטבריינית". זה הספר היחיד שבו עומד ברינקר פנים אל פנים מול סיפורים ורומנים, ולא כותב רק על קונספציות אסתטיות, או היסטוריות, או פוליטיות. והמפגש עם היצירה מדליק בו אש גדולה. אי אפשר שלא להרגיש בספר, ובהבחנות המקוריות שבו (כמו ההבחנה על "הרטוריקה של הכנות" אצל ברנר), שברינקר מצא בברנר נפש תאומה, ראש תאום, אישיות אמנותית ופוליטית שהיה רוצה להידמות לה. הספר השאיר בי רושם גדול, ויזמתי שלושה ערבים של דיונים על הספר במועדון בוגרשוב שפעל בתל אביב. ברינקר בא לערב האחרון, דיבר, כדרכו בשכל ובחריפות, ואז פנה להתווכח אתי. אני אמרתי שהספר של ברינקר הוא הדיוקן הנאמן ביותר שנכתב על ברנר, שהוא הגדול בסופרים העבריים גם לדעתי. אבל צד חשוב אחד בברנר – ברינקר לא מתעלם ממנו, הוא ממש מפעיל את כלי המחשבה החזקים שלו כדי למחוק אותו. זה הצד של המחלה. ברנר הדגיש שוב ושוב את הצל הכבד שליווה אותו, וליווה את הדמויות הראשיות בסיפוריו. זה צל של אדם חולה בנפשו, שמשליך את החולי גם על גופו. נתן זך – הזכרתי לברינקר קול ספרותי ומחשבתי אחר ששנינו

הערכנו מאוד – כתב על ברנר את אחת העמוקות במסותיו, וקרא לה "החולי ומתק הסתרים". ברינקר התנפל בחמת זעם על החולי שמצאתי גם אני בברנר. הוא אמר, "חולי אצל ברנר הוא מטפורה". הוא אמר, "לכל היותר היו לברנר כמה כאבי ראש". הוא אמר, "אם ברנר חולה כולנו חולים". למשפט האחרון הסכמתי. אמרתי לו שבמובן מסוים לחיות זאת אמרת לחלות, וזאת עוד סיבה לאהוב את ברנר שידע את זה טוב מאחרים. אבל כיוון שברינקר ידע לערוך נגדך מערכה מחשבתית שלא תשאיר אבן על אבן בטיעונים שלך, בלי שתהיה בה שמינית שבשמינית של הרצון לרמוס אותך, שוב היה לי באותו ערב זמן לחשוב לא רק על הוויכוח, אלא גם על ברינקר.

בהכחשה שהכחיש את הברור מאוד אצל ברנר, אצל העמוק שבסופרים שהוא העריץ, לא היה רק, ולא היה בעיקר, מבט על ברנר. היה בה, כך חשבתי, מה שהיה באזהרה שהזהיר אותי להתרחק מן הקרקע הלא יציבה של הספרות. בהכחשה הזאת היה מה שהיה בניסיון שלו לסלק את הקול האישי מן הביקורת הספרותית. והיה בה גם מה שהיה באיש שנפשו משכה אותו בחבלי קסם אל תהלוכה דתית ואל "כל נדרי". הוא הושיט יד אל האש שבספרות, אבל מיד ניסה לכבות אותה בנהרות של רציונליות מבריקה ולבבית. הוא הכחיש את המחלה שאנחנו חולים בה, את המחלה שהוא עצמו חלה בה, את המחלה שאי אפשר לאהוב ספרות בלעדיה. אבל הוא לא הכחיש את החולי הספרותי על ערש דווני. הוא ביקש שבהלווייתו לא יהיו הספדים, יהיו רק שירים שיקראו בתו וחבריו. כך עשינו.